

Hauser, Přemysl

První mluvnice češtiny pro Slovince v kontextu českého mluvnictví

In: *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca. IV, (Příspěvky přednesené na IV. balkanickém sympoziu v Brně ve dnech 25. a 26. května 1994)*. Dorovský, Ivan (editor). 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1995, pp. 110-116

ISBN 8021011580

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/122742>

Access Date: 19. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PRVNÍ MLUVNICE ČEŠTINY PRO SLOVINCE V KONTEXTU ČESKÉHO MLUVNICTVÍ

Výskyt první mluvnice češtiny pro příslušníky jiných slovanských národů je vždy pozoruhodný. Je výrazem určité historické a společenské situace, příznakem sblížování obou národů. Po jazykové stránce zaujme obvykle to, jak autor využil v mluvnici komparační a diferenční přístup, nepředpokládá se však, že by přispěl k rozvoji mluvnické teorie. Tím cennější je práce, která je po této stránce přínosem.

Za takovou práci můžeme označit první mluvnici češtiny pro Slovinci, *Slovnica češkega jezika z berilom*, vyšla v Praze r. 1867 nákladem Maticе slovinské v Lublani v 1200 výtiscích. Jejím autorem je Franjo Marn.

O autorovi mnoho nevíme. Narodil se 26. 1. 1846, zemřel 5. 10. 1905. Po absolvování lublaňského lycea odešel na studia do Prahy a zde za svých studií mluvnici sepsal.¹ Po studiích v Praze a pak ve Štýrském Hradci působil jako gymnaziální profesor klasických jazyků v Záhřebu. Kromě české mluvnice je autorem chorvatské mluvnice pro Slovinci, mluvnice chorvato-srbské pro Němce, učebnic němčiny a latiny. Práce jsou dnes málo známy. V historii slovinské jazykovědy byl zastíněn svým bratrem Josipem, kulturním organizátorem a vydavatelem časopisu *Jeziknik*.

Šedesátá léta, kdy Marnova mluvnice vychází, jsou obdobím zesílení vzájemných vztahů slovinsko-českých. Připomeňme, že roku 1862 vychází v Cegnarově překladu *Babička* Boženy Němcové, první knižní překlad české prózy do slovinstiny. Mezi Slovinci v Kamniku, Lublani a pak v Terstu působí J. V. Lego, velký propagátor česko-slovinských vztahů. R. 1869 pak putuje na jih Jan Neruda a pobývá u přítele Franja Gerbiče v Cerknici. Vydání české mluvnice do tohoto vzepětí zapadá.²

Marnova práce zaujme v mnoha směrech. Především překvapí svou důkladností a rozsahem. Není to praktická konverzační příručka jako mnohé pozdější práce, ale skutečná mluvnice. K jejímu pojetí se autor vyslovuje v předmluvě: „Mluvnice sama se bude zdát někomu přehlasná, že by snad Slovincům stačila hlavní pravidla tvarová. Já si však myslím, že není horších knih, než jsou ty, které jsou velmi krátké, v tvarosloví temné a polovičaté.“

Při popisu mluvnické stavby češtiny se Marn opíral o soudobé české mluvnice, musel se tedy seznámit s mluvnickou literaturou. Je to zcela pochopitelné i proto, že autor mluvnice byl mladý student, který si za studií teprve osvojuje češtinu (o jeho praktických znalostech češtiny nemáme zpráv), také časové období, ve kterém práci psal, nebylo příliš dlouhé (o přesné době Marnova pobytu v Praze se dosavadní práce nezmiňují).

Druhým zdrojem poznání češtiny byl sám pobyt v českém prostředí v Praze a zvláště studium na univerzitě. Od r. 1861 byl zde profesorem slavistiky Martin Hattala a byl tedy nepochybně i Marnovým učitelem. Hattalův vliv na Marna lze sledovat jen nepřímou. Projevil se, jak v odkazech na mluvnici uvedeme, respektováním živého jazyka, poukazem na jazykové jevy nespisovné. Za studií u M. Hattaly získal Marn i znalosti slovanské jazykovědy.

Zatímco tento druhý zdroj poznání češtiny v Marnově mluvnici nelze přímo určit, první zdroj, opření o mluvnickou literaturu, je dobře patrný. O které prameny šlo? Pro 60. léta zůstávala stále základem poznání české mluvnice práce J. Dobrovského. Byla i základní mluvnici, o kterou se Marn, jak prokazují četné shody s ní, opíral. Přihlížel však též k rozšířenému dílu Václava Hanky: Mluvnice česká na základě soustavy Dobrovského (3. vyd. z r. 1849). Hanka sice z Dobrovského vychází, jak zdůrazňuje v titulu, přináší však již některá nová, odlišná hodnocení jazykových jevů. Hlavním pramenem byla však Marnovi v té době nejobsáhlejší práce Česká mluvnice nově vzdělaná od Jana Slavomíra Tomíčka, jejíž 4. vydání vyšlo r. 1856. Marn závisel na uvedených vzorech, ve zpracování a v charakteristice jednotlivostí postupuje však značně samostatně. Pro příklad takového odlišného a někdy přesnějšího hodnocení uvedeme několik příkladů.

O zvláštní výslovnosti y odlišné od i v češtině se ještě Dobrovský domníval, že ve slabikách s retnicemi existuje, i když není tak patrná jako v polštině a v ruštině. Tento soud opakuje Hanka. Tomíček se k výslovnosti y nevyslovuje vůbec. Marn uvádí, že se y někdy vyslovoval jako francouzské u nebo německé ü (což ovšem není pravda), avšak nyní většina Čechoslovanů y od i ve výslovnosti nerozlišuje. K poměru ý – ej poznamenává Dobrovský, že ý rozpouštějí Čechové rádi v ej: býk – bejk. Opakuje to i Hanka. Marn toto zjištění zpřesňuje: ý se v lidové mluvě (prostonarodni govor) často rozloží v ej: mlýn – mlejn, ale často také í: síto – sejto. Diftongizaci í naše mluvnice nepřipomínají. O dlouhém é Dobrovský a po něm Hanka uvádějí, že je nejvíce Čechů vyslovuje jako ý: dýl za dél, po l také jako í (opět liší výslovnost ý a í): lip za lépe, lík za lék,

mlíko za mléko. Marnovo zjištění je přesnější: v obecné mluvě (v splošnem govoru) se é vyslovuje jako í: mlíko, dobrýho.

Citované poznámky zároveň dokládají, že Marn přihlíží ve své mluvnici jako jeho vzory české nejen ke spisovnému jazyku psanému, ale též k jazyku mluvenému, k jeho formě obecné, lidové. V českých mluvnicích to mělo svou tradici.³⁷ Tehdejší slovinské gramatiky se omezovaly jen na spisovnou slovinštinu (ovšem v dobovém pojetí).

Pro nářeční prvky užívá Marn označení z dvojí roviny:

1. běžná mluva (vsakdanji govor, splošni govor)

Hanka uvádí u takových jevů určení: v sprostém mluvení, Tomíček: v obyčejném životě;

2. lidová mluva (prostonarodni govor, ljudski govor, narod govori)

Bývá u těch jevů, které Dobrovský označuje: in der gemeinen Rede.

Již toto srovnání mluví pro přesnější určení Marnovo. Přihlédněme nyní k samotné mluvnici. Obsahuje hláskosloví a tvarosloví včetně poučení o neohebných slovních druzích. Není v ní vůbec zastoupena skladba a z tvoření slov je uvedeno pouze odvozování deminutiv. Ke skladbě nepřihlédl Marn ne snad proto, že by neměl možnost využít české literatury. Vždyť v r. 1863 vyšla rozsáhlá Skladba jazyka českého Václava Zikmunda a Marn se s ní během studijního pobytu jistě měl možnost seznámit. Vedly ho k tomu pravděpodobně důvody praktické. Mezi češtinou a slovinštinou nejsou v syntaxi velké rozdíly. Na důležité Marn upozornil při probírání tvarosloví, např. na výskyt a užívání jmenných tvarů adjektiv. Ostatně i poslední mluvnice určená Slovincům Češčina, na níž jsem se podílel, věnuje asi ze 140 stran mluvnice skladbě jen 14.⁴¹

Mluvnice začíná výčtem diferenčních hláskových znaků češtiny od slovinštiny. Výčet je úplný. Prokazuje dobrou znalost slavistiky, poplatnou ovšem době. Nebyl ještě znám jerový zákon, proto je připomínka o jerech nepřesná. Vcelku správně jsou podány staročeské přehlásky. Mám za to, že tento srovnávací pohled na oba jazyky je v literatuře podán poprvé.

Část věnovaná hláskám obsahuje výklady o jejich výslovnosti a o jejich grafickém zaznamenání. Třídění hlásek je podobné jako v mluvnici Hankově. Od Tomíčka přebírá Marn přehled nejdůležitějších změn souhlásek, v dnešní terminologii souhláskových alternací, ještě jej doplňuje a lépe řadí. Uvádí všechny případy střídání jednotlivých souhlásek i souhláskových skupin ck, sk, st.

Tvarosloví je rozčleněno podle slovních druhů. Podstatná jména jsou uvedena výklady o rodové příslušnosti jmen. Tato část byla vždy zastoupena v českých mluvnicích a probrána dost zevrubně. Uváděly se

různé znaky formální (hláskové zakončení) a významové, podle nichž se řídila rodová platnost jmen. Důvodem pro to bylo pravděpodobně to, že obrozenské mluvnice byly určeny též německy mluvící inteligenci nebo přímo Němcům (některé byly psány německy) a pro ně bylo toto poučení užitečné. Marnova kapitola o rodě je ve srovnání s těmito mluvnicemi mnohem kratší. Autor si byl zřejmě vědom, že obšírné výklady pro Slovinci nepotřebuje. Při popisu deklinace postupuje Marn podle mluvnice Dobrovského. Probírá jednotlivé typy – vzory a jejich pádové tvary, upozorňuje na existenci dvojtvarů a v závěru každého typu na jména s odchýlnými tvary, jako jsou např. kámen, host, lidé, semeno aj. Odkazy na srovnání se slovinštinou nejsou příliš časté. U původních s-kmenů upozorňuje na české skloňování kolo – kola lišící se od slovinského zachovávajícího původní stav kolo – kolesa. U kategorie čísla poznamenává, že z dvojného čísla zůstalo v češtině jen několik malých zbytků (slovinština duál zachovává). V soustavě pádů upozorňuje na existenci 5. pádu v češtině se zvláštními koncovkami. Slovinsky jej označuje termínem „zvalnik“.

Vedle hodnocení některých tvarů jako nářečních hodnotí Marn tvary také podle frekvence a stáří. Tak např. jako řídké označuje tvary 6. pádu v rouše, břiše, mléce, ještě řídkší ve vojště, v Polště. Řídký je podle něho tvar 7. pádu pomnožných jmen vlastních na –emi (Litoměřicemi). Řídké jsou 2. pády množ. čísla bez koncovky: do těch čas, bez peněz, do kořen (kořán). Tento poslední údaj mají všechny tři mluvnice, z nichž Marn čerpal. Podle nich přejímá Marn také zdůvodňování tvarů snahou po libozvuku. Odůvodňuje jím výskyt vkladného e: panen, perel, jehel, koncovku –emi ve slovech lžemi, zděmi. Avšak i v užití tohoto argumentu postupuje od svých vzorů odlišně, nejvýrazněji při určení koncovek 6. pádu plurálu tvrdých maskulin Marn uvádí: „Koncovka –ích se změnou souhlásky je u slov jako březích, dluzích, lenoších, bratřích, ale často se změna opouští, kdyby kalila libozvuk, a užívá se –ách: na potokách, vrchách, ptáčkách, svazkách. Po n, d, t, r je obvyčejně –ech místo –ích: Pražanech, Slovanech, v rodech, židech, koutech, darech, větrech, jinde je obojí: o zubích a zubech, časích a časech.“

Dobrovský a přesně podle něho obě mluvnice mají výklad jiný. Libozvukem vysvětlují koncovku –ech po n, d, t. Početná jiná jména mají –ích, někde –ích a –ech. Koncovku –ách připouští Dobrovský ve spisovném jazyce jen ve spojení „ve snách“, u jiných slov je v obecné mluvě. Podobných odlišných výkladů najdeme v Marnově mluvnici více.

Samostatnost projevil Marn také ve volbě vzorových podstatných jmen a v jejich počtu. Hanka přejímá rozdělení Dobrovského i s jeho vzorovými jmény, soustavu však zjednodušil tím, že spojil tvrdý a měkký

typ středního rodu s typy mužskými. Má tedy šest sklonění proti devíti Dobrovského: 1. chlap, dub, slovo; 2. hráč, meč, pole; 3. kost; 4. ryba; 5. země, lázeň; 6. znamení. Tomíček seskupuje substantiva důsledně do rodových skupin, v řazení a vzorech se od Dobrovského liší: rod mužský: 1. had, sud; 2. zeť, plášť – rod ženský: 1. kost', dlaň; 2. žena; 3. země – rod střední: 1. holoubě, pole; 2. slovo; 3. znamení. Marnovy vzory a jejich pořadí jsou jiné: rod mužský: 1. hrad, had; 2. muž, meč – rod ženský: 1. ryba; 2. duše; 3. kost', dlaň – rod střední: 1. slovo, pole; 2. holoubě; 3. znamení. Postup je shodný s řazením v dnešních mluvnicích, i vzorová jména jsou výhodnější. Poprvé se v české mluvnici objevují vzory hrad, muž a vzorové jméno duše, které se v minulosti dlouho užívalo.

České skloňování podstatných jmen charakterizuje Marn jako složitější nežli slovinské. Vysvětluje to větším rozdílem mezi jmény životnými a neživotnými a hláskovým vývojem češtiny, přehláskami.

Odlišně od vzorových mluvnic postupuje Marn i v popisu konjugační soustavy. Jako základní rozlišení sloves přijímá Marn Dobrovského dělení sloves do 6 tříd podle přípony v infinitivním kmeni. Dobrovský užil tohoto třídění při rozlišování slovtvorných typů sloves. Pro popis konjugace ho využil zčásti, v základním rozvržení má však 7 časovacích slovesných typů. Marn zůstává u 6 typů. Poznámky o jednotlivých slovesech a jejich tvarech má často shodné s vytčením Dobrovského. Nacházíme však i údaje odchylné. Pro infinitiv uvádí Dobrovský koncovku –ti, zakončení –ť je podle něho vlastní Slovákům. Pouhé –t připouští především ve víceslabičných slovech, pro vyšší styl však vyžaduje vždy zakončení –ti. Pro 60. léta považuje B. Havránek⁵¹ rozšíření –ť vedle –ti za všeobecné. Marn má u infinitivu příponu –ti, ale dodává, že se obvykle zkrátí v –ť nebo dokonce v –t.

V popisu tvarů se Marn přiklání k těm, které mluvnické uváděly jako živé a rozšířené a v jejichž uvedení se již odlišovaly od kodifikace Dobrovského. Sám zařadil ještě další takové tvary. Kdo byl v tom jeho rádcem, nevíme.

Jako lidové (prostonarodni) označuje Marn tvary pečú, pečou, píšu, píšou, tešu, tešou i lhám, cpám, seju, kreju, leju, imperativy krej, mej.

Tvary přičestí minulého ved, nes, pad, pek za lidové neoznačuje, omezuje je však jen na mluvený jazyk: „I ve výslovnosti obvykle odpadá.“

Marnova mluvnice již podává vidové rozlišení sloves na dokonavá a nedokonavá, které v dřívějších mluvnicích nebylo, a využívá ho při výkladu o tvoření budoucího času.

Z výkladů o významu mluvnických tvarů zaujme širší zmínka o instrumentálu. Příčinou bylo nepochybně zdůraznění toho, že v češtině

existuje na rozdíl od slovenštiny i tento pád bez předložky. Marn udává 4 čtyři jeho významy a připojuje pro ně příklady. Významové výklady o pádových tvarech má v našich mluvnicích až Skladba Václava Zikmunda. Podává však rozlišení instrumentálních významů podrobnější, nežli je u Marna. Shody v příkladech pro časový a důvodový význam instrumentálu: Časem vše přejde. – Hladem a žízni mře (Zikmund: hyne) podporují domněnku, že Marn tuto práci znal.

Z rozboru práce vyplývá, že se Marnova mluvnice vřazuje za české mluvnice z konce 50. let a před novou kodifikací Gebauerovu. Slovincům poskytla důkladný popis českého hláskosloví a především tvarosloví. Nebyla pouhou informační příručkou.

V literatuře byla zaznamenána jako první svého druhu a takto byla hodnocena. Rozborem jejího obsahu a posouzením jejího vztahu k českým mluvnicím se nikdo nezabýval. Pokusil jsem se tuto mezeru odstranit.

Zbývá úkol zjistit podrobnější údaje o Marnově pobytu v Praze a tím i bližší okolnosti, za kterých mluvnice vznikla. Za užitečné považují též posoudit místo Marnovy mluvnice v kontextu mluvníc slovinských.

POZNÁMKY

- 1/ Předmluva je datována: V Zlatni Pragi, meseca junija 1867.
- 2/ Urbančič, B.: Česko-slovinské kulturní styky, Ljubljana 1988, s. 16.
- 3/ Cuřin, F.: Nářeční prvky v nejstarších obrozenských mluvnicích. In: Stati k národnímu obrození, UK Praha 1972, s. 7–23.
- 4/ Urbančič, B. – Jedlička, A. – Hauser, P.: Čeština, Maribor 1980.
- 5/ Havránek, B.: Vývoj českého spisovného jazyka. SPN Praha 1979, s. 125.

DIE ERSTE GRAMMATIK DER TSCHECHISCHEN SPRACHE FÜR DIE SLOVENEN IM KONTEXT DER TSCHECHISCHEN GRAMMATIKEN

Die Ausgabe der ersten tschechischen Grammatik für die Slovenen: Slovnica češkega jezika z berilom, Praha 1867, von Franjo Marn eine merkwürdige Tat war. In der Literatur, welche sich der Wechselseitigkeit beider Nationen, Tschechen und Slovenen, widmet, ihre Erscheinung verzeichnet ist. Aber die Analyse des Inhaltes der Grammatik bisher niemand gegeben hat. Deshalb versuche ich in meinem Beitrag ihre Auffassung und ihre Beziehungen zu den damaligen tschechischen Grammatiken zu erklären. Der junge Autor Franjo Marn in seinem Werke grosse praktische und auch theoretische Kenntnisse der tschechischen Spra-

che erwiesen hat. Bei der Beschreibung der Sprache hat er die Grammatik von J. Dobrovský benützt. Neben dieser Grammatik hat er aus der Grammatik von V. Hanka und besonders aus *Česká mluvnice* von J. S. Tomíček geschöpft. In vielen Richtungen aber seine Grammatik eine selbständige Arbeit ist. Ihren Inhalt die Fonetik und Morfologie bilden. Im beiden Teilen führt Marn nicht nur die rein schriftsprachliche Formen, sondern auch die, welche zwischen der Leute leben, an. Manchmal hat er auf die ähnliche oder verschiedene Situation in der slovenischer Sprache hingewiesen.

Die Grammatik von F. Marn nicht nur durch ihren Zweck, den Slovenen zu dienen, wertvoll ist, sondern sie nimmt eine wichtige Stelle in der Entwicklung der tschechischen Grammatiken ein.